

Ірина Ворончук

*Острозька давнина.
Остріг, 2015. – Вип. 4. – С. 93-109.*

«МАЛІ МІСТА» ОСТРОЖЧИНИ ЗА ІНВЕНТАРЕМ 1620 Р.

*«Місто – ніби цезура, розрив, нова доля світу»
Фернан Бродель.*

Величезне значення міст в історії людства напрочуд влучно підкреслив видатний дослідник економічних проблем доіндустріальної Європи Фернан Бродель, який писав: «Місто – ніби цезура, розрив, нова доля світу. Коли воно виникає, несучи з собою писемність, то відчиняє двері того, що ми називаємо історією»¹. Історична урбаністика привернула увагу європейських дослідників давно: вже на початку XIX ст., коли з'явилось усвідомлення своєрідності та різноманітності форм міського життя, припадають і перші спроби типологізації міст². На відміну від європейської медієвістики, де проблеми міст, у тому числі й малих, обговорюються майже два століття, в українській історіографії питання їхньої особливості, типології, ієрархічного статусу, специфіки торговельно-економічного розвитку, форм самоврядування тощо практично не дискутувалися, хоча потреба в цьому, безперечно, є давно назрілою. Адже для позначення міського поселення у вітчизняних джерелах XVI-XVII ст. одночасно вживаються два терміни – «місто» і «містечко». Це засвідчує, що сучасники розрізняли їх за певними ознаками та параметрами, так само, як вже тоді добре зрозумілою була різниця між містом і селом. Зокрема, найголовніша відмінність між містом і селом вбачалася у торговельній діяльності міських поселень, що розумілося на рівні рядової людини. Це підтверджує конфлікт, який стався 1589 р., між білоцерківськими міщанами і київським воєводою Василем-Костянтином Острозьким. Князь мав «доживотне» право на Білу Церкву, за яким йому належали «млыны, корчмы и иные всякие пожитки», тож він намагався змусити городян до сплати податків на свою користь. Як бачимо зі справи, міщани, захищаючи свої права, у зверненні до короля Жигмунта III акцентували, що наданий їм на магдебурзьке право привілей жодним чином не перевищує права, якими користуються не лише королівські, а й шляхетські міста. При

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з франц. Г. Філіпчук. – Київ, 1995. – С. 413.

² Ястребицкая А.Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города // Средние века. – Москва, 1988. – Вып. 51. – С. 58.

цьому вони виявляють своє розуміння специфічної особливості міських поселень, яка порівняно з сільськими полягала у торгівлі: «ярмарки и торги то само розницу межы месты и селы чинять»³.

Отже, дефініція «малі міста» потребує певного тлумачення й пояснення. У зв'язку з цим зупинимось на питаннях типології, іншими словами класифікації, українських міст ранньомодерної доби. Безперечно, різна термінологія, що вживалася для позначення тогочасних міських поселень, відбивала певні тодішні реалії і, вочевидь, підкреслювала різницю між містом і містечком, проте жодне з тогочасних джерел (XVI-XVII ст.) її не розкриває. Разом з тим, дана термінологія продовжувала використовуватись і надалі, відбиваючи особливості різних міських поселень. Зокрема, Конституція вального сейму Речі Посполитої 1775 р., яка встановлювала «*sprawiedliwość*» щодо сплати генерального подимного податку, аби «*z wszystkich miast, miasteczek, u wsiów ... był płacony*», також розрізняє місто і містечко⁴. Саме ця ухвала і розкриває відмінність між ними, класифікуючи міські поселення за трьома категоріями, відповідно до їхніх розмірів. До першої було віднесено міста, що були більшими за Краків і Познань, до другої – менші за названі, які до того ж не мали більше 300 комінів («*kominów*»). Нарешті, термін містечко пояснювався наступним чином: «*miasteczka, mają się rozumieć te, które samym się rolnictwem bawią i mniej jak trzysta kominów liczą*»⁵. Як бачимо, слово «*komin*» прирівнюється до тогочасного терміну дим («*dym*»), що означає житловий будинок. Тогочасні джерела засвідчують, що таке розуміння малих міст було вже доволі поширеним: «*Miasta rolnicze te są, które dymów 300 nie mają i rolnictwem się bawią*»⁶. Не важко помітити, що в обох дефініціях одночасно відбиваються два різні критерії щодо тогочасного поняття «містечко»: квалітативний і квантитативний. Перший з них, попри переважно ремісничо-торговельні заняття міщан, підкреслює їх тісний зв'язок із сільським господарством, а другий робить акцент на демографічних параметрах, тобто заселеності міст. Але це стосується XVIII ст., навіть його останньої чверті, тож чи вповні ці критерії відповідають ранішій добі?

Середньовічна термінологія загалом не знала спеціального терміна для опозиції «велике місто» – «мале місто» («містечко»). Разом з тим, сучасники класифікували тогочасні міста за різноманітними зовнішніми ознаками, як-от: за родом занять міщан, обсягом їхніх міських прав, свобод та торго-

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1907. – Ч. 8, т. 5. – С. 247.

⁴ *Volumina Legum*. – Petersburg, 1860. – Т. 8. – С. 88; *Alexandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI-XVII w. // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. – Warszawa, 1965. – Т. 27. – С. 37.

⁵ *Volumina Legum*. – Т. 8. – С. 88.

⁶ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dział Rękopisów*. – Sygn. 806. – С. 669.

вельних привілеїв, характером податків, становищем у системі територіально-адміністративного управління тощо.

Щоправда, серед дослідників, як вітчизняних, так і західноєвропейських, немає згоди щодо нижньої грані, якою б визначався початковий рівень міського життя, тим більше, що ця межа змінювалася з плином часу. Зокрема, для англійської статистики початку XVIII ст. (на 1700 р.) місто – це поселення, яке нараховувало не менше 5000 людей, для французької – висхідне число становило щонайменше 2000 жителів. Так, Рішар Гаскон, говорячи про XVI ст., вважав, що 600 дворів (себто від 2000 до 2500 жителів) можна рахувати доволі вдалою нижньою гранню⁷. На підставі цих чисельних параметрів бачимо, що Гаскон виходив з розрахунку 4–4,5 мешканців на дім. Порівнюючи це число з німецькими містами, населення яких наприкінці середніх віків становило пересічно 400 осіб, Бродель вважав запропоноване Гасконом число занадто високим для XVI ст. Як доказ, він наводить приклад міста Арсі-сюр-Об (в провінції Шампань), якому король Франциск I дозволив у 1546 р. обгородитися фортечними мурами. Крім того, Бродель зауважує, що через 200 років у XVIII ст. це місто нараховувало лише 228 дворів⁸. Утім, наведений приклад є доволі сумнівним, адже відомо багато випадків, коли квітучі середньовічні міста внаслідок різних чинників (географічних, політичних, економічних тощо) не лише занепадали, а й загалом втрачали міський статус. Проте широкі узагальнення навряд чи можливі й у даному випадку. Зішлемось на висновки французьких медієвістів, які, досліджуючи малі міста, встановили певну закономірність в їхньому розвитку і довели, що площа міських поселень ранньої хвилі урбанізації зазвичай набагато перевищує площу міст, що виникали пізніше. А кількісна межа, з якої починається мале місто, залежить від диференціації міських поселень цілого ареалу в конкретну історичну добу⁹. Тож, класифікуючи міські поселення, вочевидь, потрібно в кожному конкретному випадку враховувати не лише сукупність кількісних показників, а й якісні характеристики, насамперед економічні. Адже незначні розміри міст ще не означали їхню економічну слабкість. Подеколи вважають, що малорозвинутими містами залишалися поселення, засновані за ініціативою шляхти виключно з оборонно-стратегічних міркувань¹⁰.

Розробляючи типологію міських поселень Литви і Білорусі XVI-XVII ст., Станіслав Александрович відводив містечкам посередницькі функції між

⁷ *Gascon R.* La France du mouvement: Les commerces et les villes // Histoire économique et sociale de la France. – Paris, 1977. – Т. 1. – P. 403. Цит. за: *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XVI-XVIII ст. – Т. 1. – С. 415.

⁸ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Т. 1. – С. 415.

⁹ *Genicot L.* Le XIIIe siècle européen. – Paris, 1968. – P. 128-130; *Desportes P.* Les villes // La France médiévale / Ed. J. Favier. – Paris, 1983. – P. 201-202; *Le Goff J.* L'apogée de la France urbaine médiévale // Histoire de la France urbaine / Ed. G. Duby. – Paris, 1980. – Т. 2. – P. 220, 300.

¹⁰ *Ястребицкая А.Л.* Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения... – С. 67.

селами і великими містами. На його думку, існування торгів і ремісництва наближало містечко до міста, тоді як заняття рільництвом уподібнювало до села. Підкреслюючи двоїстий характер малих міст, він, разом з тим, вважав, що різниця між малими та великими містами полягала у сфері товарних відносин, точніше в розмірах охоплених ними ринковими відносинами навколишніх територій. Аналогічний підхід був характерним і для Генрика Ловмянського¹¹. Ринковий характер міського поселення підкреслював і Бродель: «Кожне місто, хоч би яке воно було, це передусім ринок. Якщо ринку не було, то й місто було немислиме»¹². Кожне міське поселення створювало навколо себе певну зональну організацію економічного простору. Але якщо містечко втягувало до своєї ринкової орбіти невелику територію найближчих околиць (кілька або з десятків сіл), то місто залучало до товарного обігу якнайширшу територію з кількома (кількадесятьма) локальними ринками навколишніх містечок та інших міст. Ринки найбільших міст мали характер регіональних торгів¹³.

Проте, оскільки практично дослідити структуру ринку міського поселення не уявляється можливим, найважливішого значення набуває критерій величини міста за чисельністю населення, тобто його залюдненості¹⁴. Виходячи з цього, С. Александрович запропонував маркування міських поселень Великого князівства Литовського за демографічною ознакою, відаючи таким чином перевагу кількісному підходу. Зокрема, до містечка він відносив поселення, які мали до 150 димів або, виходячи з коефіцієнта залюднення диму в 7 осіб, – 1050 чоловік; містечка, що налічували від 151 до 250 димів або 1750 мешканців, він приймав за перехідну форму від містечка до міста і, нарешті, містами вважав ті, що мали від 250 димів, а, отже, населення яких було більшим, ніж 1750 осіб. Розуміючи умовність такого поділу, він, разом з тим, вважав, що запропоновані засади диференціації міських поселень відповідають еволюційному характеру перетворення містечок на міста¹⁵. Отже, можна зробити висновок, що дослідник сприймав містечко як початковий етап формування великого міста.

Розглядаючи типологію українських міст XVI ст., Петро Сас застосовує запропонований Александровичем квантитативний підхід, але, збільшуючи початкові демографічні параметри містечок, він логічно приходять до зна-

¹¹ *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII w. // *Rocznik Białostocki*. – Białystok, 1961. – Т. 1. – С. 64-65; *Ochmański J.* W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. // *Studia Historica* w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – С. 294.

¹² *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Т. 1. – С. 432.

¹³ *Łowmiański H.* Handel Mohylewa w XVI w. // *Studia Historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. – Kraków, 1938. – Т. 2. – С. 517-547; *Alexandrowicz S.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI-XVII w. – С. 37.

¹⁴ *Alexandrowicz S.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI-XVII w. – С. 38.

¹⁵ *Ibidem.*

чного збільшення заселеності великих міст. Так, до малих міст він відносить такі, що мали до 200 димів, до середніх – від 200 до 700 і великими вважає міста, що мали понад 700 димів¹⁶. Це майже втричі збільшує розміри міста, запропоновані Александровичем, та в 3 рази перевищує різницю в заселеності міст і містечок. Щоправда, існує ще один важливий нюанс, від якого залежить проблема типології міст, це коефіцієнт домогосподарської структури або «диму». Більшість дослідників обраховували чисельність мешканців диму, виходячи з коефіцієнтів 5-6-7 осіб на пересічний дим, який ототожнювали з нуклеарною родиною¹⁷. Проте документальні матеріали пересвідчують, що неправомірно ототожнювати дим з міщанською родиною, бо їхні параметри не збігалися. Дим був значно більшим за родину, оскільки охоплював не лише групу біологічних родичів, а й домашніх слуг, челядь і наймитів, які подеколи теж мали власні сім'ї, тобто ціле домогосподарство з усіма його домочадцями. За нашими обрахунками, виведеними на підставі волинського документального матеріалу, міське домогосподарство – «дим» разом з підсусідками, слугами та челяддю становило щонайменше 8,5-9 осіб¹⁸.

Досліджуючи проблему залюдненості Волині, Олексій Баранович не пропонував чітких класифікаційних критеріїв волинських міст, тим не менше зазначав: «ряд міст дійшов значних розмірів: маємо 16 міст, що мали 300-400 хат, 9 міст, що мали 400-500 хат, 11 міст, що мали 500-1000 хат, маємо 4 міста, які мали більше, ніж 1000 хат»¹⁹. Називаючи останні міста великими, він підкреслював, що для їхнього населення сільське господарство вже не було першочерговим заняттям, отже, можна вважати, що в основу класифікації він все-таки покладав не кількісний, а якісний підхід, зокрема економічні функції міст. На створеній ним на документальній підставі мапі «Волинське воєводство 1629 р.: поселення і володіння», О. Баранович дає декілька умовних позначень, за якими розрізняє поселення за числом житлових будинків. Зокрема, він виділяє міста, які мали 101-200 димів, 201-500, 500-1000 і понад 1000, що начебто можна вважати за певну типологізацію міських поселень на підставі їх залюдненості, тобто кількісних демографічних показників. Разом з тим, дослідник одним символом маркує як села, так і міста, розміри яких становили від 101 до 200 димів. Так, однаковим знаком позначені село Тиранівка, яке мало 111 димів, і містечко Сульжин, яке нараховувало 168 димів за даними тарифу 1629 р.²⁰ Це власне підтверджує

¹⁶ *Сас П.М.* Феодальніе города Украины в конце XVI ст. – Киев, 1989. – С. 18-22.

¹⁷ Детальніше див.: *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – Київ, 2012. – С. 290-304.

¹⁸ Там само. – С. 324.

¹⁹ *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною. I. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – С. 21-22.

²⁰ Там само. – С. 137.

нашу думку, що головним у його класифікаційному підході був не квантитативний, а квалітативний чинник.

Аналогічний підхід спостерігаємо у Броделя. На противагу більшості дослідників, які вважали, що різниця між містом і селом визначається числом населення, він стверджував: «значення мала не лише кількість». Дослідник підкреслював, що деякі села за чисельністю мешканців не поступалися містам, разом з тим, протягом свого існування так ніколи й не перетворилися на міста, в той же час шойно народжені міста часто були меншими від великих сіл. На його думку, найважливіше значення мав інший фактор, а саме те, що місто як соціокультурний і економічний організм являє собою вищий спосіб життя порівняно з селом: «Місто існує як місто тільки в протиставленні нижчому способу життя, ніж його»²¹. Адже місто не лише зосереджувало функції політичного, релігійного та економічного урядування, воно одночасно й само було центром ремісничого виробництва. Виникнувши внаслідок поділу праці, місто своєю чергою постійно його стимулювало. Не випадково серед «певного числа реальностей», які значною мірою сприяли виникненню міст, Ф. Бродель виділяв три: поділ праці, ринок і владу. Абстрагуючись від самотності кожного окремого міського поселення, великого чи малого, загальними для всіх міст рисами він вважав діалог із селом, постійне поповнення новими людьми та обов'язкове розташування на шляхах. Важливою умовою розвитку міста була прилегла до нього сільська округа. «Не було жодного міста, жодного містечка, яке не мало б своїх сіл, ... яке не накидало б довколишній окрузі послуг свого ринку, користування своїми крамницями, своїми мірами довжини й ваги... Щоб існувати, йому потрібно було панувати над якоюсь «імперією», хай навіть крихітною»²².

На підставі зазначених підходів проаналізуємо малі міста за «Інвентарем» Острозьких володінь 1620 р. Загалом документ містить дані про 19 волинських міст. Це Александрія, Баранівка, Берездів, Дубрівка, Дорогобуж, Жорнів, Звягель, Козлин, Лабунь, Любар, Несолонь, Остріг, Острополь, Полонне, Рівне, Смолдирів, Сураж, Хлапотин (Красностав), Черниці. За критерієм чисельності міського населення найменшими, які не перевищували 150 димів, були: Дорогобуж, в якому налічувалося 82 домогосподарства, Дубрівка – 117, Лабунь – 134, Жорнів – 145²³. Тож розглянемо ситуацію в цих містечках щодо їхнього економічного і демографічного розвитку.

Найдавнішим серед них був **Дорогобуж**. Відомий як міське поселення з давньоруських часів, він на певний час втратив цей статус і здобув його вдруге внаслідок надання 20 грудня 1514 р. у приватне володіння гетьману

²¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Т. 1. – С. 414.

²² Там само. – С. 414-415.

²³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (далі скорочення: Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu). – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 108-110, 182-184 v., 322-324 v., 474-478.

Великого князівства Литовського Костянтину Івановичу Острозькому. Одночасно князь отримав право осадити там місто на магдебурзькому праві та привілей на щотижневі торги по середах і п'ятницях і на щорічний ярмарок на день Успіння Богородиці²⁴. Однак містечко зростало доволі повільно: за поборовим реєстром 1570 р. у ньому налічувалося 139 будинків, на 1577 р. їх було лише 76, а 1583 р. ще менше – 47²⁵. З одного боку, це зайвий раз переконує в недосконалому поборових реєстрів, з іншого – такий стан міг бути пов'язаний з несприятливою політичною ситуацією, адже протягом цих років сталося щонайменше сім великих татарських нападів на Волинь: три в 1577 р., два в 1578 р., наїзди ординців відбулися також в 1579 і 1583 роках²⁶. За подимним тарифом 1629 р. в місті налічувалося 122 дими²⁷.

Центром Дорогобужа був розташований на високому лівому березі річки Горині замок, оточений добрим валом та двома пригородками, проте паркан навколо одного з них був у багатьох місцях пошкоджений. Дитинець було обгороджено дубовим парканом технікою «взруб», по колу якого розташовувались вежі, щоправда, без покриття. Загалом замок перебував у поганому стані, тож ревізори зауважили, що для доброї оборони, належить все відбудувати. Разом з тим, під час татарських нападів замок давав хоч якийсь прихисток навколишньому люду. Незначними були й військові припаси та спорядження: замкову стрільбу становили лише три залізні гармати, 8 гаківниць та дві копи куль²⁸.

В містечку, де названо лише дві вулиці (одна вела від Острозької брами, друга називалася Броварною), налічувалося 82 домогосподарства, з них 74 мали півволочні садиби, 8 – волочні і більше. Зокрема, дорогобужський вїйт Васько мав дві волоки землі, орендар Мокій тримав одну волоку на наймі, а ще одну орендував, родина Коптів мала дві волоки з двома застінками. Господарями волочних садіб були наступні дорогобужські міщани: Денис Омеляничч, Лаврін Говицький, Яцько Жохаленя, Гарасим Омелянєня, Закройко Семен. На 82 домогосподарства припадало 25 підсусідків або один підсусідок на 3,2 дими. За структурою деякі господарства були складними, зокрема разом мешкали Копті, Барденя з Миськом та Трохим Гриченя з братом Ярошем²⁹.

²⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków (далі скорочення: AS) / Wyd. przez B. Gorczaka. – Lwów, 1890. – Т. 3. – С. 120-122; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова І. Ворончук. – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 63, 118.

²⁵ Źródła dziejowe. Т. 19: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. 8: Ziemie Ruskie Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889. – С. 11, 40, 109.

²⁶ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. – С. 594-596.

²⁷ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. – С. 120.

²⁸ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 184.

²⁹ Ibidem. – К. 182 v.-183 v.

Відсутність скільки небудь систематичних даних про чисельність ремісничої і торговельної людності в містах України змушує використовувати подеколи опосередковані дані. Як правило, підставою визначення характеру діяльності міських жителів служать їхні прізвища, оскільки часто вони утворювались від роду занять³⁰. Тож за прізвищами дорогобузьких городян можна ідентифікувати лише чотирьох ремісників: ними були слюсар, кравець, два ковалі, одного з яких названо серед підсусідків. Можливо, ремісниками були Лаврін Колесчєня та Ананка Колєсничєня. Названо також одного гайдука, хоча при замку їх мало бути значно більше. До того ж, замок потребував елементарної обслуги, тож, можна думати, перелік міщан зроблено не дуже ретельно.

У містечку була церква Воскрєсіння, священник якої Абрам Новикович мав привілей київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького від 12 лютого 1604 р. на десяту мірку з млинового кола один день на тиждень. Оренда горілчаного виробництва та млинів (міського та в селах Подоляни і Дрозні) становила 430 золотих, а спуст міського ставу на Криницях – 10 золотих³¹.

Міщани сплачували грошовий чинш з волоки по три золотих. Натуральний податок, що збирався на день Святого Мартина, складався з однієї курки, 10 яєць з диму та двох яловиць з усього міста. Також городяни повинні були обробляти, очевидно, замкове поле (замковий фільварок): навесні зорати, засіяти, а під час жнив зібрати і звести врожай до гумна. Сіно не косили, але за це сплачували по три польських гроші. Для забезпечення міської оборони міщани складалися по два литовських гроші на так зване «порохове», а також своїм коштом наймали і утримували замкового сторожа. За давнім звичаєм міщани відправляли підводу за 4 милі, тобто приблизно за 30-50 км (миля становила від 8 до 12 км). Спорожнілі волоки подеколи віддавалися у найм, а часом засівалися на замок. Підсусідки повинні були сплачувати на рік по чотири литовських гроші чиншу та обробляти замковий город: засівати, полоти і збирати врожай. Крім того, за розпорядженням міського урядника вони варили пиво і ловили неводом рибу, а їх відробітки на користь міста становили два дні на рік: «dzień oziminy, a dzień jarzynu»³².

Як було зазначено, за привілеєм 1514 р. містечко отримало магдебурзьке право, але в описі міщан, окрім вїта Васька, не згадано ні бурмистра, ні лавників, ні присяжних. В орбіту Дорогобужа входило щонайменше шість сіл: Подоляни з фільварком, Липки, Невірків, Волкошів, Іллін і Шкарів.

На міській території розташовувався Дорогобузький монастир, обгороджений тином. Входом до нього слугувала брама, на якій була встановлена

³⁰ Кампан О. Міста України в другій половині XVII ст. – Київ, 1963. – С. 163.

³¹ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 182 v.-183.

³² Ibidem. – K. 183-183 v.

дзвінниця під дахом з п'ятьма дзвонами. Посередині двору на підвищенні знаходилась мурована церква Святої Пречистої, а навколо неї п'ять будинків та різні господарські приміщення: комори, кухні, пекарні, стайні, возівня, льох, погріб для молочних продуктів тощо. Проте на час укладання інвентаря, окрім двох священиків, ні ченців, ні церковних співаків у монастирі не залишилось. Формально до обителі належало п'ять сіл: Манастирське (Monastyrzec), Глубочок, Іллін, Жаврів (Zawrów), Дрозні³³, але в 1620 р. у посіданні ігумена Гелазія залишалось тільки перше із них. Решта манастирських сіл перебувала вже в інших руках: села Глубочок і Жаврів ще раніше Василь-Костянтин Острозький подарував київському хорунжему Гаврилу Гостському. Йому ж 1619 р. князь Януш Олександрович орендував ціле містечко Дорогобуж із селом Іллін та фільварком у ньому. Село Дрозні з фільварком тоді ж у сумі три тисячі золотих було передано в оренду пану Пецю³⁴.

Містечко **Дубрівка** виникло на річці Церемі на «сирому корені» поруч із селом Квасилівка, приналежним до Корця. За просторовою локацією осадцям було визначено місце на «rozkoranie» ґрунтів уздовж річки Лукавець від с. Курчиць³⁵ пана Гостського з одного боку, а з другого – від села Княжа, поблизу мосту через річку Кропивну.

Ревізор застали осадцю містечка на прізвище Воїнський, який проте офіційного документа («рґава») на його заснування не пред'явив. На 1620 р. тут нараховувалось 118 димів: 18 ринкових та 100 вуличних, а також церква, два млина, два ставка (риба одного з них, що розташовувався на Церемі, йшла на замок) та 7 горілчаних котлів³⁶.

Один млин було споруджено на греблі водоймища, утвореного загатою («na grobelce z zagaty uszynioneu») на річці Церемі. Другий млинок-вешняк на одне коло знаходився на річці, яка за інвентарем називається «Fundamenta». 1 січня 1616 р. князь Костянтин Олександрович надав міщанам «волю» від податків на 12 років, а також дозволив їм «warzenia piw, kurzenia gorzalek bez placeu»³⁷.

Якщо перелік мешканців старих міст інвентар подає за десятками і сотнями, то нових – за вулицями. Центр містечка становив «Rynek sam w sobie», від якого розходились вулиці: «над Церемом до моста», Звягельська, Курчицька, Дворецька, Ольхова та Вигнанська. За міщанськими прізвищами можна ідентифікувати 25 ремісників та «промисловиків», якими були:

³³ У 1629 р. на території Дорогобужької волості існувало село «Манастирське», але його місце локалізації залишається нез'ясованим. Див.: *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною. – С. 45, 127.

³⁴ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 186 v.

³⁵ За «Ресстром поселень» Барановича 1629 р. на місці села Курчиці фігурує новоосаджене місто Сокол. Див.: *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною. – С. 51, 126.

³⁶ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 321 v.

³⁷ Ibidem. – К. 322 v.

пекар, швець, столяр, гончар, 2 бондарі, 2 кравці, 2 колісники, 4 ковалі, кушнір, 6 воскобійників, 2 мельники та пивовар. Називається також «*chata kowalewska*»³⁸, що може свідчити про існування ковальського цеху. Наявність значного число воскобійників також говорить на користь цехового об'єднання. Серед мешканців фігурує Янко Дудка, який міг бути міським музикантом, та священник. Проте в місті не згадано жодного з підсусідків, якими часто виступали «товариші», тобто помічники ремісників, ні їхні учні, ні слуги, хоча на той час жоден майстер без них не обходився.

Міщани Дубрівки ще не сплачували жодних податків, але по закінченню пільгових років «волі» мали бути зрівнені в податках і повинностях з городянами м. Несолонь. Наразі ж вони повинні були виконувати лише шарварки («*szarwarkę*»), тобто нагальні роботи по будівництву та ремонту млина і ставу³⁹.

Містечко **Лабунь** Кременецького повіту відоме за поборовими реєстрами 1583 і 1589 років, коли його власником був ще Криштоф Лабунський⁴⁰. 1583 р. було сплачено побор з 20 ринкових і 60 вуличних димів, 12 халуп, коваля, дударя і попа, тобто загалом з 95 домогосподарств. 1589 р. шосове, чопове та інші побори з містечка склали 96,18 флоренів (угорських золотих). Якщо 1583 р. в Лабуні налічувалося вже 95 домогосподарств, то можна думати, що містечко виникло значно раніше. Проте не знаходимо згадок про нього в поборах попередніх років, що, правда, це могло бути пов'язане з руйнівними наслідками татарських нападів на Волинь. Один з них стався 1570 р., коли побор було сплачено лише з 21 поселення цілого повіту. Дуже складним для Кременеччини виявився й 1577 рік, коли її територія щонайменше тричі була спустошена, тож жодне поселення побор не сплатило⁴¹.

Тадеуш Стецький помилково вважав, що містечко з рук Анни Хом'яківни, дружини Криштофа Лабунського, перейшло до Любомирських⁴². Проте в дійсності 22 червня 1603 р. його власник К. Лабунський продав за 130 тисяч золотих князю Олександру Острозькому містечко Лабунь і приналежні до нього села: Титьків, Ходаки, Новоселицю, Рожичну, Карпилівку, Микулин, Киселі, Крачанівку і Сасинівку⁴³.

На 1620 р. у місті був замок, що складався з дитинця й зведеного Миколаєм Лосятинським наполовину мурованого, а наполовину обгородженого новими дубовими палями передгороддя. Якщо в ранньому середньовіччі голов-

³⁸ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, 323 v.

³⁹ Ibidem. – K. 324.

⁴⁰ Źródła dziejowe. – T. 19. – S. 147, 157.

⁴¹ Ibidem. – T. 19. – S. 35, 78.

⁴² *Stecki T.J.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – T. 1. – S. 374.

⁴³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 507-511 зв.

ною оборонною частиною міського укріплення був дитинець, то тепер замки набирають дещо іншого вигляду. Новим конструктивним елементом в системі замкових фортифікацій стає передгороддя, головною функцією якого було прикриття самого дитинця, що загалом посилювало обороноздатність цілої замкової споруди⁴⁴. На території дитинця неподалік в'їзду з боку передгороддя стояла збудована ще небіжчиком Криштофом Лабунським мурована церква, над якою Миколай Лосятинський надбудував дерев'яну башту, а поруч із храмом звів каплицю. Дитинець оперізував глибокий мурований рів, через який перекидався підйомний міст на залізних ланцюгах. В'їздом до замку слугувала брама з прилеглою до неї мурованою стіною, у двох кутах дитинця були зведені дерев'яні вежі. В замку розташовувалось щонайменше чотири великі будівлі, у тому числі мурована кам'яниця з підземними склепами. Увесь замок було обнесено новими дубовими підмурованими від землі гонтами, а все містечко – парканом. Військове замкове спорядження складалося з двох гармат з окованими ложами, 25 гаківниць, 10 губчастих рушниць, ще дві знаходились у пошкодженому стані та залізного ковадла («babka»)⁴⁵.

Інвентар називає поіменно 135 міщан, 26 з яких господарювали на волоках, 65 – на півволоках, 28 – на третинах і четвертинах волоки, а на всіх домогосподарів припадало 16 підсусідків⁴⁶. Проте багато садиб, зокрема 5 волочних, 9 півволочних та ще 12 треть- і чвертьволочних стояли порожніми. Тут було щонайменше 13 одиноких жінок, сім серед домогосподарок: Степаниха, Чернихівська, Псомиха, Росколиха, Малавейха, Дримиха, Стасиха, Алиха та п'ятеро серед підсусідків: Федора, Думиця, Лудська, Жданиха, Васиха, щоправда, жодна з них не називається удовою. Наявність 26 спорожнілих садиб та значне число одиноких жінок-господинь може свідчити про недавнє спустошення міста, що підтверджується згадкою про «tatarszczyну»⁴⁷.

Серед міщан вдалося ідентифікувати лише 12 ремісників та «промисловиків», з них двоє Гресько і Микита були кушнірами, Васько – колісником, Кузьма – риболовом, двоє Якуб і Ждан – стадниками, називаються також олійник, винник, шинкар, двоє різників. Перед тим в містечку проживали гонтар та ще один кушнір, але наразі їхні домогосподарства стояли порожніми. Одного з міщан – Івана названо «sehmistrenia», що свідчить про існу-

⁴⁴ Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. – С. 136.

⁴⁵ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 475; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – С. 376.

⁴⁶ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 474-478; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – С. 376-381.

⁴⁷ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 477 v.; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – С. 382.

вання цеху, а отже, про певний рівень ремісничої організації. Очевидно, при замку служили стражник Петрашко та стрілець Куц.

Городяни сплачували грошовий чинш з волоки по 7,5 золотих, півволочні – половину суми. Натуральний податок з диму або волоки складався з курки, бджільної десятини, з обох частин міста давали також по яловиці (разом дві). Різники мали дати ще й по «kamieniu» (близько 16 кілограмів) лою. Відробітки під час жнив становили два дні на тиждень, крім того, згідно давнього звичаю міські жителі разом із селянами навколишніх сіл насипали і ремонтували три греблі на лабунських ставках, а також виконували шарварки. Очевидно, найважчою була підводна повинність, оскільки городяни мали возити рибу аж до Любліна.

Міщани активно займались рибним господарством: стави існували під замком, у Микуліні на р. Хоморі, третій Тисковський знаходився нижче замку, їх спуст кожного третього року становив доволі значну суму – 1250 золотих⁴⁸. Було розвинуто також млинарство і горілчаний промисел: оренда млинів у місті та навколишніх селах Титьків, Ходаки, Новоселиця, Микулін і Карпилівка становила 1400 золотих, але після татарського нападу сума ця зменшилась на 200 золотих. Окрім згаданих сіл до Лабунської волості входили також Киселі, Рожична, Крачанівка та Сасинівка⁴⁹.

Жорнів. У 1522 р. Жорнів під назвою Жорнівка виступає як присілок Сатієва, придбаного гетьманом Костянтином Івановичем Острозьким у Яна Довойновича разом з двома Перемилівками, Олибовим, Дядьковичами та Радовим. 1569 р. Жорнів вперше згадується як містечко⁵⁰, власником якого на той час виступає Ольбрахт Ласький, до якого воно потрапило 1564 р. внаслідок його одруження з удовою князя Іллі Острозького – Беатою з Костельця. Тож, очевидно, вже на момент укладення цього шлюбу Жорнів був містечком. За поборовим реєстром 1570 р. Жорнів називається в загальному перееліку 10 міст Луцького повіту, що не дає можливості встановити число його мешканців⁵¹. У поборі 1577 р. містечко не згадано, очевидно, воно опинилося серед тих поселень Луцького повіту, які не сплатили побор «dla wielkiego zwojowania, popalenia i do gruntu spustoszenia od poganców Tatar»⁵². Побор 1583 р. зафіксував у ньому 71 домогосподарство, з яких 12 розміщалися в Ринку, 34 були вуличними, а 25 названо «халупами убогими»⁵³.

⁴⁸ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 477 v.; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – С. 381.

⁴⁹ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 478-484; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – С. 382-391.

⁵⁰ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 53.

⁵¹ Źródła dziejowe. – Т. 19. – С. 15.

⁵² Ibidem. – С. 78.

⁵³ Ibidem. – С. 84. 1583 р. в містечку згадано лише 20 півланків та 46 городів.

За топографією містечко межувало із Сатіївськими маєтностями, кордон між якими починався від Острої Могили, а далі пролягав долиною між Долговським гаєм князя Радзивіла до Суховецької стіни. Від Сухівців йшла зорана копцями межа з володіннями пана Горайського до Зарецького ставу, а далі під Олибів до гори, прозваної Типер, і Жорнівського ставу⁵⁴.

Жорнівські міщани називаються поіменно із зазначенням розмірів садиб. Серед рядових міщан було 7 волочних, 46 півволочних і 17 чвертьволочних. По волоці посідали війт Іван Дачевич, мельникова вдова, писар, трое гайдуків і боярин, священник мав півтори волоки, а удова колишнього війта – дві. Лісничі Пилип Перехриста і Тишко Шунка господарювали на чвертьволочних садибах. Від сплати міських податків були звільнені війтова удова, війт, писар, орендар, гайдуки, боярин, священник, мельник, лісничі та підвойський. Містечко налічувало 41 загородника, яким було роздано 5 порожніх волок⁵⁵.

Загалом у містечку було багато порожніх садиб, які надавалися бажаним на чиншових умовах. Проте серед 29 чиншовиків лише 8 числяться у переліку міщан, 21 названі вперше, можливо, це були новоприйшли люди. Жорнівський війт Іван Дачевич мав додатково ще півтори чиншових волоки, тож реально в його руках перебувало 2,5 волоки міської землі, ще четверо городян мали по волоці, 23 – по півволоки, а міщанин Клим – чверть волоки. Чинш з цілої волоки становив 8 польських золотих. Ще 16 садиб, з них 15 півволочних і одна волочна, стояли порожніми.

Ідентифікація міщан за прізвищами дозволяє встановити наявність міських ремісників, серед яких були: колачич, чоботар, три ковалі, кравець, швець, бондар, кушнір, чотири різники та стадник. Бондар, два ковалі, швець і кушнір названі серед загородників, тут же названо дяка Феська і стадника. Щоправда, за прізвищем (прізвиськом) нами встановлено лише одного різника, але окремо в тексті зазначено, що було ще три різники, кожний з яких «ро kamieniu [loiu] od siebie dać powinni»⁵⁶. На цій підставі, гадаємо, що в дійсності ремісництво могло бути розвинуте значно більше, ніж це піддається реконструюванню опосередковано. В містечку налічувалось також сім єврейських родин-домогосподарств, проте наявність навіть такого їх незначного числа може свідчити про певний рівень розвитку товарно-грошових відносин. Принагідно зазначимо, що документальні матеріали засвідчують великодінність єврейських сімей⁵⁷.

Разом з тим, міщанські повинності ще доволі тісно пов'язані з сільським господарством: грошовий чинш з волоки становив 33 гроші, а натуральний –

⁵⁴ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Sygn. 3669/II, k. 110.

⁵⁵ Ibidem. – K. 108-109.

⁵⁶ Ibidem. – K. 109 v.

⁵⁷ *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. – С. 297-298.

по дві маці вівса, четверо курей та 20 яєць з диму, крім того, з 10 волок мали дати по одній яловиці та двох баранів на рік. Усі міщани повинні були відробляти польові роботи: на весняну і осінню оранки по три дні, спорядивши разом 20 плугів, під час жнив мали дати щодня по одному робітнику з волоки, а на зажинки і обжинки з домогосподарства ставали усі. Під Олибовим мали косити сіножаті, склавши сіно у стоги, також при потребі заготовляти дерево на замок. Підводи зі збіжжям з волоки відправляли двічі на рік: одну до Казимира, другу – до Сяна.

Таким чином, аналіз нашого джерела – інвентаря Острозьких володінь 1620 р. – щодо тодішнього економічного і демографічного стану малих міст дозволяє зробити висновок про їх доволі повільне зростання. Жодне з них ще не відокремилось від сільськогосподарських занять: міщани не лише мали власні земельні ділянки, забезпечуючи себе продуктами харчування, але практично всі мешканці відробляли польові роботи на користь міст, у тому числі й замків. Можна навіть назвати ці містечка аграрними, оскільки, за виразом Броделя, міські землі – це село, яке відтворювало місто⁵⁸. Проте, як справедливо зазначав свого часу О. Баранович, землеробство спостерігається і в значних промислових центрах Європи, але навіть при переважанні «сільської атмосфери» ці міста були центрами ремесла і торгівлі⁵⁹. Це була загальносвітова практика: протягом тривалого часу усі міста, навіть дуже великі з добре розвинутою економікою, поєднували ремісництво із заняттями сільським господарством, тож більшість міщан майже до кінця XVIII ст. займалася одночасно і землеробством. За розрахунками історика-економіста Вільгельма Абеля, містечко з трьохтисячним населенням для нормального прожиття за низької продуктивності хліборобства мало володіти територіями десятка сіл, загалом площею близько 85 кв. км., аби жити коштом свого власного простору⁶⁰. Проте Ф. Бродель вважав цю територію вельми недостатньою, тож, на його думку, цифру треба щонайменше подвоїти, що давало б простір приблизно у 170 кв. км.⁶¹ Більшість дослідників дійшла висновку, що для багатьох середньовічних та ранньомодерних міст аграрна домінанта була необхідною для їхнього існування та розвитку. Отже, аграрний характер міст не можна розглядати як детермінатив недостатнього рівня урбаністичного розвитку. Більше того, у великих європейських містах торгівля і ремесло часто займали лише друге місце в заняттях городян⁶². Тут важливо враховувати

⁵⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Т. 1. – С. 419.

⁵⁹ Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – Москва, 1959. – С. 21.

⁶⁰ Abel W. Crises agraires en Europe, XIII-XX siècles. – Paris, 1973. – P. 150.

⁶¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Київ, 1998. – Т. 3: Час світу / Пер. з франц. Г. Філіпчук. – С. 250.

⁶² Herlihy D., Klapisch-Zuber Ch. Les Toscans et leurs familles: Une étude du Catasto florentin de 1427. – Paris, 1978. – P. 247.

ступінь і форми, в яких сільськогосподарська продукція входила в товарний обіг. Разом з тим, поруч з малими волинськими містечками одночасно існували і великі міста, як наприклад, Острополь, де на цей час налічувалось 1250 димів, Любар, де їх було 1079, чи Полонне з 823 будинками. Отже, виникає питання, чому ці малі міста не розвинулися у великі?

Нагадаймо думку, що для існування міста потрібне «певне число реальностей», а саме: поділ праці, ринок і влада. Підсумовуючи поступ економічної історії доіндустріальної Європи, Бродель серед найголовніших знарядь обміну праці називає ринок, крамниці, ярмарки, біржі. Отже, попри самотність кожного окремого міста, загальними для них рисами вважають діалог із селом, постійне поповнення новими людьми та обов'язкове розташування на шляхах. Власне ринок був не тільки найбільшою відмінністю між містом і селом, він був тим найважливішим елементом міста, який робив місто містом, якому місто завдячувало своїм існуванням.

Торговельні традиції Острожчини простежуються ще з давньоруських часів, оскільки торгівля була одним з головних «життєвих нервів Руської держави», що оживляв місцевий промисел. Михайло Грушевський характеризував торги як звичайний атрибут тогочасного життя⁶³. Власники ретельно відстежували, щоб торгові дні в найближчих містах не співпадали, оскільки це знижувало рівень торгівлі. Так, 1527 р. князь Костянтин Іванович Острозький звертався до великого князя зі скаргою на власників розташованих поруч зі своїми маєтками міст, які встановили торги в ті самі дні, через що в його містах «торгом сказа и шкода великая деет»⁶⁴.

Таким чином, кожне місто виступало своєрідною торговою домінантою певної території, пропонуючи найближчій окрузі послуги свого ринку, своїх крамниць, мір довжини і ваги. Отже, прилеглі до міст околиці відігравали в їх розвитку важливу роль: чим більше тут було сіл і чим густіше вони були залюднені, тим більшими були місцеві торги та міські прибутки, завдяки яким міста багатіли і зростали. Проте, як засвідчують документальні джерела, сільська округа наших містечок була доволі незначною. Так, до економічно-торговельної орбіти Дорогобужа в 1620 р. входило п'ять сіл, Лабуні – дев'ять, Жорнова – дев'ятнадцять. Що ж до Дубрівки, то жодного села, яке знаходилося б під впливом його ринку не названо. Саме містечко разом з Несолонню, Черницею та 36 селами входило до адміністративної та економічної зони Звягеля⁶⁵. Таким чином, попри те, що Дорогобуж, Дубрівка, Жорнів і Лабунь були торговельними центрами для найближчих сіл, вони, входячи до господарської орбіти потужніших ремісничо-еконо-

⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. 6. – С. 103.

⁶⁴ AS. – Т. 3. – С. 313.

⁶⁵ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – С. 74-75.

мічних центрів, на нашу думку, не набули самостійної ролі значних економічних зон.

Ще одним дуже важливим фактором, що сприяв розвитку торгівлі, було розташування міст на транзитних шляхах та на берегах волинських судноплавних річок Стиру і Горині. Шлях з Києва на Волинь йшов через Житомир, Білогірську і Брусилів, де він розгалужувався і далі прямував на захід у двох напрямках: південний варіант шляху проходив через Чуднів, Романів, Полонне, Остріг, північний – через Звягель, Корець, Дорогобуж, Рівне. Тож єдине містечко, яке лежало на цьому шляху, був Дорогобуж, проте і він згодом опинився осторонь, оскільки з метою уникнення сплати митних поборів у Житомирі купці вже в першій половині XVI ст. починають широко користуватися об'їздною дорогою на Волинь через Білу Церкву, Паволоч, Вчорайше, Бердичів, а далі – південним варіантом Київського шляху⁶⁶. На прикладі падіння торгової ролі Житомира пересвідчуємось у великій ролі географічного фактора в долі міст. Уже 1545 р. під час ревізії Житомирського замку йшлося про значне зменшення старостинських прибутків, «бо вже купці мало Житомира замают, вси ся оберънули через поле иньшею дорогою на Слободище ездити»⁶⁷.

Таким чином, серед головних причин, внаслідок яких деякі містечка Острожчини, зокрема Дорогобуж, Дубрівка, Жорнів і Лабунь, не перетворилися на великі міста, були незначні навколишні сільські околиці та їх розташування осторонь великих транзитних торгових шляхів, що заважало їм розширятися та збагачуватися.

Разом з тим, значення малих міст в розвитку ремісничого виробництва і товарно-грошових відносин не варто недооцінювати, сільськогосподарські заняття міщанського люду не применшують значення ремісничого виробництва в межах округи. Наявність міського землеробства не означала сама по собі ні відсталості міст, ні відсутності ремісничого виробництва. Навіть якщо в місті нараховувалося лише 10-20 родин, заняттям яких було ремесло і торгівля, то відносно села, що, як правило, не мало такої кількості людей, зайнятих ремісничо-торговельною діяльністю, місто було центром ремесла і торгівлі⁶⁸.

Останнім часом європейська історіографія також відмовилася від спрощено-негативної оцінки дрібних аграрних міських центрів та недооцінки їх значення в загальній системі урбанізаційних процесів. Адже господарство малих міст якісно відрізнялося від селянського своєю чіткою орієнтацією на грошовий обмін, а подеколи і певною спеціалізацією⁶⁹.

⁶⁶ Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – Київ, 1990. – С. 345.

⁶⁷ Там само. – С. 71.

⁶⁸ Кампан О. Міста України в другій половині XVII ст. – С. 163.

⁶⁹ Сванидзе А.А. Средневековый город и рынок в Швеции XIII-XV вв. – Москва, 1967. – С. 200-274.

Так чи інакше, але малі міста Острожчини були центрами виробництва предметів першої необхідності для сільської околиці, над якою вони панували. Тут вироблялися товари, яких не знало сільське ремісництво, зокрема одяг і взуття. Існування цехових об'єднань свідчить про певний рівень спеціалізації та більш високу організацію ремісничого виробництва і промислів. Зокрема, однією з найпоширеніших була мукомольна галузь, широко розвинутим було також рибне господарство, продукція якого експортувалася далеко поза межі Волині. Кожне містечко забезпечувало не лише власних городян, а й населення прилеглих околиць харчовими продуктами, які виробляли міські пекарі, колачники, різники (м'ясники), пивовари тощо.

Місто, у тому числі й мале, повсякчас стимулювало розвиток промислово-ремісничого виробництва. Крім того, наявність у місті постійного ринку або кількох ринкових днів на тиждень та періодичні ярмарки свідчать про міський (товарний), а не сільський (натуральний) характер життя⁷⁰. Саме містам з їх промисловістю і торгівлею належала головна роль у формуванні єдиного внутрішнього ринку. В усіх малих містах Острожчини бачимо в наявності ринок як розвинуту систему торговельно-ринкових відносин та ринкові площі як специфічний урбаністичний елемент. Міська торгівля і спеціалізоване виробництво, що всюди були найважливішими детермінативами міського життя, вже на той час є доволі вираженими.

Разом з тим, бачимо також, що малі міста Острожчини перебували в зоні впливу більших міських центрів, як, наприклад, Дубрівка, в орбіті Звягеля. Отже, вони опинялися в системі поселень, які функціонували довкола якогось міста-сонця, утворюючи своєрідну ієрархію. Освальд Шпенглер звертав увагу на взаємозалежність поселень різного рівня, підкреслюючи при цьому, що навіть малі міста в кінцевому підсумку «перемагали» прилеглу сільську місцевість, наповнюючи її міською свідомістю, хоча самі своєю чергою потрапляли в орбіту значно більших міст⁷¹. Проблема функціональної взаємодії великих і малих міст – це частина ширшої дуже важливої теми про міжлокальні та регіональні господарські зв'язки і комунікації. Реконструвати модель цієї взаємодії на українських матеріалах – завдання, яке ще належить розв'язати українським історикам.

⁷⁰ *Komman O.* Міста України в другій половині XVII ст. – С. 163.

⁷¹ *Spengler O.* Le Déclin de l'Occident. – Paris, 1948. – Т. 2. – Р. 90.